

KS. HENRYK WITCZAK ^{a, b, ©}

 0000-0002-6542-3501

^a Akademia Katolicka w Warszawie; Studium Teologii, ul. św. Maksymiliana 2, 62-510 Konin, wielkopolskie, PL

^b Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, ul. Prymasa Stanisława Karnkowskiego 3, 87-800 Włocławek, PL

[©] HWitczak@Eta.PL

UDZIAŁ DUCHOWIEŃSTWA DIECEZJI KUJAWSKO-KALISKIEJ W POWSTANIU STYCZNIOWYM

Słowa kluczowe: powstanie styczniowe, diecezja kujawsko-kaliska, duchowieństwo, prześladowanie, eksterminacja.

Streszczenie: Tekst powstały w 160. rocznicę powstania styczniowego opisuje: w części pierwszej – diecezję w okresie poprzedzającym powstanie, wzrost aktywności politycznej wśród diecezjan, postać bp. M. Marszewskiego i jego odniesienie do powstania, rolę duchowieństwa w budzeniu ducha patriotycznego; w części drugiej – etapy przebiegu walk powstańczych w granicach diecezji oraz zaangażowanie duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego w powstanie; w części trzeciej – konkretne formy posługi duchownych w czasie powstania, np. lokalnych naczelników powstania i kapelanów powstańczych, za które byli skazywani przez sądy carskie na szereg kar, poczynając od nadzoru policyjnego i kar pieniężnych, poprzez zesłanie na Syberię, aż do wyroku śmierci. Forma artykułu nie pozwoliła wyczerpać całości zagadnień.

Polacy nie pogodzili się z rozbiorami Rzeczypospolitej, czego wiek XIX był widomym znakiem. Był to wiek powstań narodowych. Dziś po 160 latach

KS. DR HENRYK WITCZAK (1954–). Polski prezbiter (1990) diecezji włocławskiej. Mgr: teologia, 2000 (PWT Warszawa, ST Włocławek); lic. nauk teologicznych: historia Kościoła, 2003 (UMK, Toruń); dr nauk teologicznych: teologia, 2006 (UMK, Toruń). Dyrektor (2010–2016) i wykładowca Studium Teologii w Koninie.

przypominamy wydarzenia związane z powstaniem styczniowym. O powstaniu bardzo wiele napisano¹, każde kolejne wspomnienie przypomina nam bohaterstwo zrywów wolnościowych i nieco inny aspekt tego wydarzenia. W niniejszym artykule przyjrzymy się działalności patriotycznej duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej podczas powstania styczniowego.

1. Diecezja kujawsko-kaliska w okresie poprzedzającym powstanie

1.1. Wzrost aktywności politycznej na terenie diecezji

Diecezja włocławska czyli kaliska², jak ją nazywała bulla erekcyjna papieża Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 kwietnia 1818 r.³, obejmowała tereny dawne – z diecezji kujawsko-pomorskiej, oraz nowe – włączone z archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji poznańskiej, krakowskiej i wrocławskiej. W tym czasie obejmowała: 3 oficjalaty, 24 dekanaty, 342 parafie⁴. Posiadała kolegiatę z sanktuarium św. Józefa w Kaliszu⁵, sanktuarium Matki Bożej na Jasnej Górze⁶, a także 38 klasztorów męskich i 4 żeńskie⁷. Diecezja obejmowała swoimi granicami część województwa mazowieckiego z powiatem włocławskim, a także województwo kaliskie z powiatami: kaliskim, konińskim, sieradzkim, piotrkowskim, wieluńskim⁸.

Sygnalem do podjęcia działalności patriotycznej na terenie diecezji była śmierć pięciu patriotów w dniu 27 lutego 1861 roku w Warszawie. W dniu 5 marca w Kaliszu, w kościele franciszkanów, zorganizowano pierwsze nabożeństwo żałobne połączone ze śpiewem pieśni patriotycznych. W kilka dni później, również na Jasnej Górze, odbyło się nabożeństwo za poległych, w którym wzięło udział 600 osób. Nieza-

¹ Już w roku 1964 było to ponad 10 tys. pozycji. Zob. E. Kozłowska, *Bibliografia Powstania Styczniowego*, Warszawa 1964.

² Nazywana diecezją kujawsko-kaliską. Zob. W. Kujawski, *Włocławska diecezja*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 795–802.

³ Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Poznań 1986, s. 100; W. Kujawski, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, w: *Jan Paweł II Apostoł Prawdy*, red. J. Kędziński, Włocławek 2005, s. 197.

⁴ „Schematyzm Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” (SchK-K) 1863 – przy każdym cytowanym schematyzmie będzie podany rok, s. 45.

⁵ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, Włocławek 2011, s. 281–283.

⁶ Tamże, s. 276–281.

⁷ SchK-K 1863.

⁸ J. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, ABMK, 105(2016), s. 278, DOI: 10.31743/abmk.12070.

dowolenie ludności w tym okresie kierowało się przede wszystkim w stronę administracji carskiej. Jednym wybijano szyby w mieszkaniach prywatnych, wobec innych demonstrowano niezadowolenie, urządzając im koncerty „kociej muzyki”. Takie wydarzenia miały miejsce w Kaliszu i Włocławku⁹.

W dniu 1 kwietnia 1861 roku w Kaliszu powstał Komitet Obywatelski, na wzór warszawskiego, składający się z wpływowych obywateli, którego zadaniem było czuwanie nad rozwojem wydarzeń. Jednak wojsko i żandarmeria opanowały sytuację i już po kilku dniach podporządkowały sobie miasto, a Komitet rozwiązano. Ponadto zamknięto Resursę Kaliską i Wyższą Szkołę Realną, której uczniowie uczestniczyli w ruchu spiskowym¹⁰. Natomiast w Kole powołano 9 kwietnia 1861 roku Straż Honorową Obywatelską, która miała utrzymać porządek w mieście. Wystąpienia przeciw urzędnikom carskim w kwietniu 1861 roku odbyły się w 25 miastach diecezji kujawsko-kaliskiej. Głośnym echem odbiły się demonstracje w Częstochowie, Piotrkowie Trybunalskim, Lubrańcu, Turku, Włocławku, Kole, Zduńskiej Woli i Złoczewie. Działania te nie przyniosły trwałych rezultatów i już w końcu kwietnia 1861 roku przywrócono został normalny tok urzędowania w znacznej części diecezji. Rozwiązano wszelkie delegacje i straże miejskie¹¹.

Na znak protestu przeciw caratowi noszono czarne stroje żałoby narodowej lub ubiór charakterystyczny dla czasów wolnej Polski – konfederatki i sukmany z pasami. Zdarzały się również przypadki umieszczenia na budynkach polskich znaków narodowych. Powrócono do śpiewów patriotycznych, zwłaszcza iż okazji dostarczały nabożeństwa majowe. Śpiewano nie tylko w kościołach, ale gromadzono się przy figurach i krzyżach, aby manifestować swój patriotyzm: „Niemał każde miasteczko chciało mieć teraz swój krzyż pokutny, obok którego zbierano się co wieczór dla modlitw i śpiewów patriotycznych”¹².

Nastrój patriotyczny, jaki wytworzyły śpiewane pieśni, zaczął przenikać na wieś. O przyjęciu się tam ruchu powstańczego decydował ukryty w nich pierwiastek religijny i bardzo skuteczna agitacja, którą w głównej mierze prowadzili tam księża. Ponadto dalsza polityka rządu przyczy-

⁹ J. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu styczniowym*, Włocławek 2003, s. 30.

¹⁰ Tamże, s. 30–31.

¹¹ Tamże, s. 31.

¹² Tamże, s. 32.

niła się do uaktywnienia wsi, bowiem w połowie czerwca 1861 roku Aleksander Wielopolski¹³ nakazał zamknąć szkoły średnie. Uczniowie, rozjeżdżając się z miast na wieś, stali się siewcami rewolucyjnych hasła. Młodzi rewolucjoniści zaczęli rozprowadzać wśród ludności śpiewniki, broszury i ulotki. Iskrę patriotyzmu wśród chłopów rozdmuchały również pielgrzymki organizowane zarówno na Jasną Górę, jak i do sanktuariów w Gidlach¹⁴, Przyrowie¹⁵, Izbicy¹⁶. Jednak w dalszym ciągu ruch powstańczy koncentrował się przede wszystkim w miastach, natomiast organizacja rewolucyjna na wsi rozwijała się słabo¹⁷.

Obchody rocznicy zawarcia Unii Lubelskiej (12 VIII 1861) odbyły się przede wszystkim w Kaliszu, Piotrkowie, Częstochowie i Włocławku, tam zorganizowano nabożeństwa patriotyczne połączone z manifestacjami. Natomiast w dniu 15 października 1861 roku obchodzono rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki¹⁸, mimo wyraźnego zakazu organizowania uroczystości. Obchody te odbyły się zarówno we wcześniej wymienionych miastach, jak również w Koninie, Kleczewie, Słupcy, Ślesinie, Kole, Wilczynie¹⁹.

Miastem, w którym manifestacje patriotyczne miały charakter ciągły, była Częstochowa, będąca głównym ośrodkiem ruchu narodowo-wyzwoleńczego. Jasna Góra²⁰ była bowiem uważana za duchowe serce Polski. W suplikacjach śpiewano tam stale: „Od powietrza, głodu, ognia i carskiej niewoli, wybaw nas, Panie”²¹.

Innym prężnym ośrodkiem wznecającym nastroje patriotyczne w diecezji był klasztor kapucynów w Łądzie. W dniu 15 kwietnia 1861 roku odprawiono tam mszę wotywną za pomyślność i jedność oraz zgodę braterską. Następnego dnia odprawiono nabożeństwo za poległych w poprzednich powstaniach. W czasie nabożeństwa, w dniu 21 października 1861 roku, modlono się o zjednoczenie narodu; uczestniczyło w nim około 15 tys. ludzi i prawie 80 księży. Postawiono wtedy krzyż dębowy, na

¹³ A. Barańska, *Wielopolski Aleksander*, w: EK, t. 20, kol. 525–527.

¹⁴ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 283–284.

¹⁵ Tamże, s. 297

¹⁶ W Izbicy od połowy XVIII wieku kult Matki Bożej Izbickiej. Zob. RDWł 2020, s. 282.

¹⁷ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 33.

¹⁸ J. Skarbek, *Kościuszko Tadeusz*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 1057–1058.

¹⁹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 33.

²⁰ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 276–281

²¹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 33.

którym umieszczono koronę cierniową. W trakcie nabożeństwa kazanie wygłosił o. Kreszczyty Gaszyc z Warszawy²².

1.2. Postawa biskupa Michała Marszewskiego wobec powstania

W interesującym nas okresie ordynariuszem diecezji kujawsko-kaliskiej był bp Michał Jan Marszewski²³. Przed powołaniem go na ordynariusza diecezji kujawsko-kaliskiego pełnił funkcję administratora diecezji po śmierci bp. Walentego Bończy-Tomaszewskiego w 1850²⁴, a ponieważ mianowany ordynariuszem ks. M. Błocki zmarł przed objęciem urzędu²⁵, nadal nią administrował. Po pięciu latach uzyskał prekonizację na biskupstwo kujawsko-kaliskie. Konsekrowany 27 lutego 1857 roku przez abp. A.M. Fijałkowskiego²⁶ oraz biskupów T. Łubieńskiego²⁷ i J. Teraszkiewicza²⁸.

Jak się wydaje, bp M. Marszewski był zwolennikiem pracy organicznej, dlatego niechętnie patrzył na propagandę polityczną w Kościele. Stąd zachęcał do pracy organicznej i negował walkę zbrojną. W liście do kapłanów z 7 stycznia 1862 roku twierdził, że zabieganie o ogólną oświatę i poprawę doli ludu jest nierozłącznie związane z misją kapłańską. Biskup był przekonany o skuteczności tej pracy²⁹. Zachęty pasterza znalazły poparcie wśród kapłanów, czego wyrazem było znaczne zwiększenie liczby szkół ludowych, rozwinęła się działalność towarzystw wstrzemięźliwości i organizacji charytatywnych³⁰.

Wobec narastającej fali manifestacji religijno-patriotycznych oraz licznego w nich udziału duchownych bp M. Marszewski przyjął początkowo postawę obojętną, a potem niechętną. W maju 1861 roku zabronił organizowania nabożeństw patriotycznych na terenie diecezji. Poleciał też odczytywać z ambon rozporządzenia władz carskich i nakazał ścisłe ich przestrzeganie. W odpowiedzi kapłani rejonu kaliskiego uchwalili

²² Niektóre opracowania wspominają o jeszcze jednej manifestacji w Łądzie w dniu 18 X 1861 r., która zgromadziła 20 tys. wiernych. Zob. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 34.

²³ M. Wojtkowski, *Marszewski Michał Jan*, w: WłSb, t. 2, Włocławek 2005, s. 116–118.

²⁴ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 89–92.

²⁵ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999*, Warszawa 2000, kol. 34.

²⁶ Tamże, kol. 98; R. Bender, *Fijałkowski Antoni Melchior*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 180.

²⁷ Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, kol. 268.

²⁸ D. Wereda, *Teraszkiewicz Jan*, w: EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 703–704.

²⁹ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 94–95.

³⁰ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 36.

w Zagórowie w maju 1861 roku protest, grożąc swemu biskupowi wypowiedzeniem posłuszeństwa, jeśli będzie nadal spełniał polecenia władz, które są sprzeczne z prawem kanonicznym³¹.

W dniu 3 września 1861 roku w Łęczycy został zaatakowany przez miejscową ludność, która oprócz obraźliwych inwektyw obrzuciła jego powóz kamieniami. Urządzono mu „kocią muzykę”, a wyjeżdżającego z miasta biskupa żegnano okrzykami: „zdrajca, sługa moskiewski”.

Jednak gdy nastąpił okres aresztowań i kar za organizowane manifestacje i głoszenie kazań patriotycznych, ordynariusz w zdecydowanych wystąpieniach wziął w obronę kapłanów³². Interweniował w obronie księży: Ildefonsa Dębickiego³³, Maksymiliana Józefa Kurzawskiego³⁴, Michała Fiszera³⁵, Piotra Rzepki³⁶, Michała Budzyńskiego³⁷, Klemensa Skupieńskiego³⁸,

³¹ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 279.

³² Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 37.

³³ Urodzony 1836, święcenia 1858, wikariusz w Łasku od 1858, potwierdzony do 1863. Był kapłanem oddziału Yunga de Blenkenheima. W bitwie pod Brdowem dostał się do niewoli. Zob. SchK-K 1859, s. 23; 1860, s. 23; 1861, s. 25; 1862, s. 25; 1863, s. 25. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 284; Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 37–38.

³⁴ Urodzony 1825, święcenia 1848. Po święceniach: wikariusz w Dembem, a od 10 XI 1848 wikariusz w Dobrzeczu, od 1849 wikariusz w Koninie, a od 1850 w Wieluniu, od 1852 komendantem w Górze. Głosił kazania podburzające, aresztowany w kwietniu 1863. Skazany „w żołdactwo”, ale z dniem 12 XII 1863 oddany pod dozór policji. Zmarł w 1893 r. w Górze. Zob. SchK-K: 1849, s. 14; 1850, s. 17; 1851, s. 42; 1852, s. 42; 1854, s. 23; 1860, s. 21; 1861, s. 22; 1862, s. 22; 1863, s. 22; 1869, s. 12. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 287–290.

³⁵ Urodzony 1827, święcenia 1851. Od 1852 wik. Lubień, 1854–1856 wik. Wieniec, 1856–1863 potwierdzony jako kom. Połajewo i Broniszew. W 1861 r. wygłosił w kilku kościołach „podburzające kazania” zachęcające do powstania i ostro występujące przeciw zaborcy. Dnia 13 XI 1861 zesłany do guberni permskiej. Do kraju powrócił w 1882 r. Zob. SchK-K: 1852, s. 10; 1854, s. 8; 1855, s. 8; 1856, s. 7; 1857, s. 11; 1858, s. 11; 1859, s. 11; 1860, s. 11; 1861, s. 12; 1862, s. 12; 1863, s. 12. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 82.

³⁶ Do 1862 r. był gwardianem w Złoczewie, a od 1863 gwardianem w Piotrkowie. Zob. SchK-K: 1861, s. 20; 1862, s. 20; 1863, s. 30.

³⁷ Urodzony 1834, święcenia 1859, potwierdzony 1859–1869 wikariusz w Zagórowie. Odnaczał się tam nieprawomyślnością polityczną, za co został skazany na zapłacenie 50 rubli kary i był pod dozorem policyjnym. Był też osadzony w areszcie w Koninie z zamiarem zesłania na Syberię. Zob. SchK-K: 1859, s. 15; 1860, s. 15; 1862, s. 15; 1863, s. 16; 1869, s. 19. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 80.

³⁸ Urodzony 1813, święcenia 1835. Po święceniach kapłan bp. W.M. Tomaszewskiego, później jego sekretarz, a następnie regens kancelarii zadwornej. W 1838 r. kanonik honorowy kaliski, od 1839 r. proboszcz w Kościelnej Wsi pod Kaliszem. W 1845 r. proboszcz w Tuszynie i kanonik kaliski. W 1850 r. prepozyt w Wolborzu. W 1852 r. assessor duchowny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. W 1857 r. został protonotariuszem

Juliana Adama Michalskiego³⁹, paulinów z Jasnej Góry, M. Brzozowskiego⁴⁰, Teodora Rogozińskiego⁴¹ i Ignacego Kolskiego⁴² z parafii Kłóbka⁴³.

A kiedy władze państwowe zaczęły ingerować w życie religijne parafii, domagając się wykazów nabożeństw i procesji, biskup w listach do rządu domagał się zniesienia tej samowoli i nadużyć. Interweniował również w sprawach poszczególnych parafii: Izbicy – gdy żołnierze carscy napadli na pielgrzymów z Brdowa, zabierając im chorągwie (30 IX 1861); Radziejowa – gdy 10 października 1861 roku żołnierze przeprowadzili rewizję trumny w czasie pogrzebu⁴⁴. Ostatecznie jednak w końcowym etapie powstania, gdy losy powstania były przesądzone bp M. Marszewski wraz z 354 księżmi diecezji kujawsko-kaliskiej złożył przysięgę wierności podobnie, jak to wcześniej uczyniło ziemiaństwo⁴⁵.

apostolskim, w 1861 r. oficjałem piotrkowskim, a od 1862 r. prepozytem piotrkowskim, od 1862 r. prałatem scholastykiem wrocławskim. Przez władze carskie określany jako główny prowodyr akcji powstańczej duchowieństwa w diecezji. Aresztowany 22 I 1864, przewieziony do Warszawy, zwolniony z braku dowodów winy. W 1867 r. wybrany wikariuszem kapitulnym diecezji. Zm. 3 V 1873 w Piotrkowie. Zob. SchK-K: 1851, s. 2, 41; 1852, s. 2, 41; 1854, s. 2, 39; 1855, s. 2, 39; 1856, s. 2, 38; 1857, s. 2, 37; 1858, s. 2, 37; 1859, s. 2, 37; 1860, s. 2, 37; 1861, s. 2, 39; 1862, s. 2, 39; 1863, s. 30; 1869, s. 4, 24. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 295.

³⁹ Urodzony 1837, święcenia 1860. Po święceniach wikariusz parafii Bolesławiec 1860–1861, a w latach 1862–1863 wikariusz w Piotrkowie. Aresztowany 24 VII 1863 jako przewodniczący żeńskiego rewolucyjnego komitetu w Piotrkowie. W dniu 26 VII uwięziony w Cytadeli warszawskiej, zesłany na roboty aresztanckie do guberni tambowskiej. Zob. Sch K-K: 1861, s. 28; 1862, s. 30; 1863, s. 30. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 87.

⁴⁰ Urodzony 1837, święcenia 1861. Paulin w roku 1857 odnotowany w klasztorze św. Barbary, a w latach 1858–1862 w klasztorze na Jasnej Górze. „Był w partii powstańczej”. Karnie przeniesiony do klasztoru reformatów w Skotnicy i oddany pod dozór policyjny. Zob. Sch K-K: 1857, s. 30; 1858, s. 33; 1859, s. 32; 1860, s. 32; 1861, s. 34; 1862, s. 34. Zob. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 105.

⁴¹ Urodzony 1822, święcenia 1845. W latach 1845–1857 wikariusz w Koninie, rezydencja Stare Miasto, w latach 1857–1863 proboszcz parafii Tuliszków. Zob. SchK-K 1857, s. 15; 1858, s. 16; 1863, s. 16.

⁴² Urodzony 1820, święcony 1846. Posługiwał w Kłóbce w latach 1852–1865. Pełnił też funkcję dziekana kowalskiego (1860), odznaczony tytułem kanonika honorowego kaliskiego (1862). Tam zmarł 21 IV 1865. Zob. SchK-K: 1852, s. 9; 1854, s. 9; 1855, s. 9; 1856, s. 8; 1857, s. 8; 1858, s. 8; 1859, 8; 1860, s. 8; 1861, s. 8; 1862, s. 8; 1863, s. 8; 1867, s. 45. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 288.

⁴³ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 38–39.

⁴⁴ Kościół parafialny w Radziejowie obsługiwali pijarzy: administrator i rektor Jan Grądzki oraz Hubert Leszczyński wikariusz. Ponadto funkcjonował tam klasztor franciszkanów konwentualnych z zakonnikami: Atanazym Goszczyńskim – gwardian, G. Jurkiewicz – kaznodzieja i bracia Piotr Jarmołowicz i Bonawentura Potkański. Zob. Sch K-K 1861, s. 12.

⁴⁵ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 39.

1.3. Rola duchowieństwa w budzeniu ducha patriotycznego

Warto zauważyć, że na ok. 857 tys. ludzi mieszkających na terenie diecezji, pod koniec 1862 r. do organizacji Czerwonych należało ok. 2 tys. osób, czyli 0,3% ludności⁴⁶. Jesienią 1862 r. w Kaliszu część duchowieństwa diecezji oficjalnie przystąpiło do organizacji powstańczej⁴⁷. W diecezji przed powstaniem styczniowym było 802 duchownych, w tym 422 diecezjalnych i 380 zakonnych. W tej liczbie znaleźli się alumni seminarium wrocławskiego i nowicjusze zakonni⁴⁸. Tabela 1 ukazuje liczbę tych duchownych, którym udowodniono działalność rewolucyjną i w większości wymierzono kary.

Tabela 1. Zaangażowanie duchowieństwa w ruch patriotyczny (1861–1863)

Duchowieństwo	Działalność patriotyczna duchowieństwa	Udział procentowy
Diecezjalni	42	10%
Zakonne	30	8%
Ogólnie	72	9%

Nie jest znany wiek i stanowisko wszystkich księży, zwłaszcza zakonnych, zaangażowanych w działalność patriotyczną, którą prowadzili w ramach pracy duszpasterskiej. Nie można stwierdzić, że działalność powstańcza była domeną duchownych młodszych, porywczych i mało roztropnych⁴⁹.

Poniższa tabela ukazuje dwa elementy określające kapłanów znanych z działalności patriotycznej. Pierwsza część przedstawia kapłanów według wieku, a druga wykazuje duchownych według pełnionych przez nich funkcji.

Tabela 2. Struktura wiekowa i stanowiska księży działających przed powstaniem

Wiek	Liczba	Stanowisko	Liczba
do 30 lat	15	dziekan	4
do 45 lat	9	proboszcz	29
do 65 lat	11	gwardian	5
powyżej 65 lat	0	wikariusz	11

⁴⁶ Tamże, s. 41

⁴⁷ H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1981, s. 143.

⁴⁸ SchK-K: 1862, s. 47–55; 1863, s.47–55.

⁴⁹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 41.

Najczęstszymi przejawami działalności księży były: śpiewy, kazania, manifestacje patriotyczne, nabożeństwa narodowe oraz kolportaż ulotek powstańczych, hymnów i wierszy, które ogólnie określano jako „agitacja”. Nabożeństwo za poległych patriotów czy o pomyślność Ojczyzny było nazywane manifestacją religijną lub patriotyczną.

Tabela 3. Formy działalności patriotycznej prowadzonej przez duchowieństwo

Formy działania (duszpasterskie)	Liczba	Inne formy działania	Liczba
śpiewy	13	agitacja	13
nabożeństwa	12	manifestacje	10
kazania	25	pomoc organizacji powstańczej	5

Patriotyczna aktywność księży najsilniejsza była tam, gdzie organizacja Czerwonych nie sięgała swymi wpływami. Działalność narodowo-wyzwoleńcza zwłaszcza w małych miasteczkach i wioskach kierowana była przede wszystkim przez miejscowe duchowieństwo. Spośród ogólnej liczby kapłanów działających na rzecz powstania ponad 60% działało na wsi i w małych miasteczkach. Tam kapłani byli najskuteczniejszymi propagatorami idei powstańczych, a dzięki śpiewom i kazaniom rozwijała się świadomość narodowa⁵⁰.

Nie można też nie doceniać roli duchowieństwa działającego w miastach, w których demonstracje patriotyczne rozpoczynane były najczęściej nabożeństwami z okolicznościowymi kazaniem⁵¹. Śledząc rejony działalności patriotycznej duchowieństwa diecezjalnego, można stwierdzić, że najbardziej aktywna była ona w dekanatach: konińskim, kolskim, kaliskim, uniejowskim, szadkowskim, wrocławskim. Natomiast spośród duchowieństwa zakonnego wyróżniali się szczególnie: franciszkanie, kapucyni, paulini, bernardyni, reformaci, pijarzy. Niektóre klasztory stały się wprost ośrodkami działalności patriotycznej, promieniując na całą diecezję. Wymienić tu należy: franciszkanów kaliskich – którzy zainicjowali ruch powstańczy w Kaliszu i okolicy, kapucynów z Łądu – bardzo aktywnych w powiecie konińskim, a także paulinów z Jasnej Góry. Pomieszczenia klasztorne były zarówno miejscem narad przywódców powstańczych jak i schronieniem przed żandarmerią⁵².

⁵⁰ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 280

⁵¹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 42–43.

⁵² Tamże, s. 43.

Rolę duchowieństwa w budzeniu nastrojów powstańczych dobrze rozumiał zaborca, tłumiąc wszędzie działalność księży poprzez stosowanie wobec nich różnych kar. W okresie przedpowstańczym 36 księży, czyli 4% ogółu duchowieństwa, zostało za tę działalność ukaranych (patrz tabela 4). Jest rzeczą oczywistą, że represje dotknęły tylko niewielką grupę duchownych, którym bezpośrednio udowodniono winę⁵³.

Tabela 4. Represje wobec duchowieństwa za działalność patriotyczną w latach 1861–1863

Rodzaj przestępstwa	Kara wygnania	Kara więzienia	Dozór policyjny	Kara grzywny	Razem
Manifestacje i nabożeństwa	3	1	3	–	7
Kazania	4	5	3	1	13
Śpiewy	2	3	–	–	5
Agitacja i pomoc dla organizacji	2	2	2	5	11
Razem	11	11	8	6	36

2. Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu

2.1. Wybuch Powstania Styczniowego i przebieg walk na terenie diecezji

Na początku trzeba zauważyć, że podstawowy dylemat wielu mieszkańców ziem polskich polegał na odpowiedzi na pytanie, czy ważniejsza jest praca organiczna dla dobra państwa czy też zryw powstańczy? Potwierdzeniem tego dylematu był podział społeczeństwa na stronnictwo Białych i Czerwonych.

Na wiosnę 1862 roku nastąpiło scalenie różnych ugrupowań Czerwonych w jednolity obóz, na czele z Centralnym Komitetem Narodowym, który od połowy czerwca czynił przygotowania do wzniesienia powstania, mając jednak świadomość braków organizacyjnych starano się termin powstania odwlekać⁵⁴. Nieplanowaną okolicznością, która spowodowała wybuch powstania, stała się zapowiedź szczególnej formy poboru do wojska (branki). Wyłączono z poboru chłopów i właścicieli ziemskich, a cały kontyngent, tj. 12 tys. rekrutów, miał pochodzić spośród młodzieży miejskiej sprzyjającej ideom powstańczym⁵⁵.

⁵³ Tamże, s. 43–44.

⁵⁴ S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1953, s. 94.

⁵⁵ Mówiła o tym instrukcja do gubernatorów cywilnych. Zob. tamże, s. 102–104, 113.

Plan powstańczy zakładał atak powstańców na wszystkie stacjonujące na ziemiach polskich załogi rosyjskie i utworzenie rządu w Płocku. W rzeczywistości ze 144 miejscowości, w których kwaterowały wojska rosyjskie, zaatakowano jedynie 17, stoczono tej nocy 33 potyczki. Do boju wystąpiła niewielka grupa, składająca się z około 6 tys. powstańców, która walczyła niemal „gołymi rękami”⁵⁶. Od samego początku walki przybrały charakter partyzancki. Siły powstańcze do walki wystawiły nie więcej niż 25 tys. słabo uzbrojonych powstańców, a Rosja początkowo – 100 tys., w kwietniu – 270 tys., a w grudniu – 405 tys.⁵⁷

W pierwszych tygodniach powstania mieszczenie i chłopci nie poparli czynnie walki zbrojnej przeciwko zaborcy. Celem pozyskania ludności wiejskiej oddziały powstańcze ogłaszały wszędzie i usiłowały zrealizować dekret z dnia 23 stycznia 1863 roku o uwłaszczeniu chłopów. Hasło to z czasem zmieniło stosunek chłopów do toczącej się walki wyzwolenczej, ludność wiejska zaczęła interesować się powstaniem i pomagać w różny sposób oddziałom zbrojnym⁵⁸.

Na terenie diecezji kujawsko-kaliskiej istniały dogodne warunki do prowadzenia przez dłuższy czas walki partyzanckiej, gdyż zachodnią jej część stanowiły kompleksy leśne rozciągające się na północ i południe od Kalisza. Na Kujawach lasy poprzecinane były licznymi jeziorami, rzekami i strumieniami, które przechodziły w wielu miejscach w bagna i rozlewiska. Ponadto teren diecezji graniczył z polskimi ziemiemi pod zaborem pruskim, a nad granicą łatwiej mogły się organizować oddziały powstańcze i zaopatrywać w broń, miejscami przerzutów były m.in.: Słupca, Pyzdry, Wieluń⁵⁹.

Trzy czynniki spowodowały, że w pracy typu artykuł, nie jesteśmy w stanie zrelacjonować wszystkich walk i potyczek: pierwszy to rozległość terenu, drugi znaczna ich liczba, a trzeci to partyzancki charakter walk⁶⁰.

⁵⁶ S. Kieniewicz, *Wybuch powstania styczniowego*, w: *Historia Polski*, t. 2: 1764–1864, cz. 3: 1831–1864, red. S. Kieniewicz, W. Kula, Warszawa 1959, s. 469; J. Grabiec, *Rok 1863*, s. 181–182; L. Trzeciakowski, *Ziemie polskie pod panowaniem państw zaborczych 1815–1918*, w: *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, s. 490.

⁵⁷ Tamże, s. 489.

⁵⁸ H. Rola, *Powstanie styczniowe na ziemi częstochowskiej*, Katowice 1965, s. 34; A. Czubiński, *Powstanie styczniowe w woj. kaliskim*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 8(1963), z. 2, s. 68.

⁵⁹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 47.

⁶⁰ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1987, s. 78 (*Dzieje narodu i Państwa Polskiego*, t. 3-49, red. J. Buszka, A. Garlicki).

Analizując walki powstańcze na interesującym nas terenie można je podzielić na pięć etapów: 1) luty – marzec 1863 – działania partii K. Mielęckiego i epizodyczna kampania kujawska L. Mierosławskiego⁶¹; 2) kwiecień – początek maja 1863 – efektowna wyprawa Leona Yunga de Blankenheima i pierwsza kampania Edmunda Taczanowskiego; 3) koniec maja – czerwiec 1863 – przede wszystkim skuteczne działania Edmunda Calliera; 4) drugie półrocze 1863 i początek 1864 – wygasają duże akcje powstańcze, pozostają drobniejsze epizody; 5) przedwiośnie 1864 – okres ostatnich, nieudanych prób wznowienia powstańczych walk zbrojnych na Kujawach⁶².

Według niepełnych danych oddziały powstańcze stoczyły w czasie powstania ogółem 1229 bitew i potyczek, z czego w województwie kaliskim – 131. Pod względem liczby więcej potyczek stoczono jedynie w województwach mazowieckim i lubelskim⁶³. Natomiast na terenie powiatu konińskiego stoczono 59 bitew i potyczek⁶⁴. Największe natężenie walk występowało w miesiącach wiosennych, letnich i jesiennych 1863 roku⁶⁵.

2.2. Zaangażowanie duchowieństwa w powstanie

„Ogromna większość księży wspierała powstanie biorąc udział w organizacji na różnych jej szczeblach. Prawie każdy oddział miał swojego kapelana, wielu z nich poniosło śmierć w bitwie”⁶⁶. W trudnym okresie 1863–1864 naturalnym sprzymierzeńcem powstania było duchowieństwo. Na plebaniach i w klasztorach znajdowały się punkty szkoleniowe, magazyny broni, a niektóre klasztory posiadały nawet prymitywne wytwórnie broni, a nawet drukarnie powstańcze⁶⁷.

Tak było w klasztorze jasnogórskim w Częstochowie⁶⁸, który był miejscem spotkań tajnych organizacji powstańczych i komendantów wojennych z pobliskich powiatów. Mimo wzmocnionej kontroli władz carskich i licznych rewizji w klasztorze paulini popierali powstańców,

⁶¹ J. Warmiński, *Mierosławski Ludwik*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 907–908.

⁶² Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 51.

⁶³ Tamże, s. 50.

⁶⁴ J. Gulczyński, *Ziemia konińska w czasie powstania styczniowego*, t. 3: *Pamięć o 1863 roku*, red. tenże, Konin 1994, s. 10–25.

⁶⁵ A. Czubiński, *Powstanie styczniowe w województwie kaliskim*, w: *Ziemia konińska w czasie powstania styczniowego 1863–1864*, t. 1, Konin 1994, s. 24.

⁶⁶ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, wyd. 2, Warszawa 1983, s. 552.

⁶⁷ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 52

⁶⁸ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 276–281.

a kilku z nich wprost brało udział w walce⁶⁹. Postawa zakonników z Jasnej Góry mobilizująco wpływała na konfratrów w innych domach tego zakonu, czynnie poparli powstanie również paulini z Brdowa. Przeor tego klasztoru był kapelanem powstańczym⁷⁰.

Jednak najbardziej zaangażowali się w powstanie bernardyni, którzy trudzili się w sprawie narodowej, zajmując się nie tylko sprawami duchowymi. Aktywne były klasztory w: Kaliszu⁷¹, Kazimierzu Biskupim⁷², Kole⁷³, Piotrkowie Trybunalskim⁷⁴, Widawie⁷⁵, Przyrowie⁷⁶. Silnym ośrodkiem powstańczym był także jedyny w diecezji klasztor kapucynów w Łądzie⁷⁷. Spośród innych klasztorów wymienić należy także: klasztory reformatów w Koninie⁷⁸ i Lutomiersku⁷⁹, dominikanów w Brześciu Ku-

⁶⁹ W klasztorach paulinów na Jasnej Górze, św. Barbary i Starej Częstochowie było ponad 65 zakonników. Zob. SchK-K 1863, s. 33–35.

⁷⁰ Paulini byli tu w latach 1860–1864. Byli to: dr Wawrzyniec Kubaczek przeor i Klemens Ciązkowski wikariusz parafii – brał udział w akcjach zbrojnych na polach brdowskich, kapelanem był Gerard Sismilch. Zob. SchK-K: 1861, s. 9; 1862, s. 9; 1863, s. 9; [J. Zbudniówek] J. Mozga [pseud.] *Dzieje konwentu paulinów w Brdowie*, „Studia Claromontana”, 5(1984), s. 424–469.

⁷¹ Byli to: T. Błeszczyński, A. Majewski, A. Obarski, A. Gołembiewski, B. Goćbieński, M. Siderowicz, M. Lewachowicz, M. Ignaczewski, F. Dąbrowski, K. Piersa, A. Karwowski, A. Aranowski, W. Rydlewski, A. Kukowski, I. Rumiński, A. Madaj, W. Siedlecki, S. Alachamowicz. Zob. SchK-K 1863, s.14.

⁷² Byli to: J. Walkowski, T. Kurzyński, P. Kowalski, A. Radzimirski, S. Hanuszkiewicz, M. Lewachowski, H. Piotrkiewicz, J. Oleryk, W. Zatorski, M. Sobczak. Zob. SchK-K 1863, s. 19.

⁷³ Byli to: L. Filmuth, P. Koliński, J. Nowak, A. Ligowski, Z. Malinowski, N. Krzyżanowski, N. Napiórkowski, F. Czachorowski, W. Bolek, W. Kossakowski. Zob. SchK-K 1863, s. 15.

⁷⁴ Byli to: P. Rzepka, K. Żuchowski, P. Koliński, B. Skurczyński, Z. Stupczewski, C. Malinowski, P. Kolczyński, H. Sienkiewicz, C. Lipiński, A. Bratkowski, F. Cieśliński, Z. Wąsicki, J. Jędrkiewicz, A. Gładek, E. Trychowicz, M. Budzyński, Z. Żuchowski, L. Przedworski, O. Puff, G. Frankowski, B. Koliński. Zob. SchK-K 1863, s. 30.

⁷⁵ Byli to: T. Sokół, B. Pełka, S. Kuziński, T. Perz, R. Ferdyn, H. Tryniszewski, Z. Zapalowski, S. Szadkowski, E. Moderski, H. Kobyliński. Zob. SchK-K 1863, s. 26.

⁷⁶ Byli to: P. Błażejewski, F. Morański, B. Mańkowski, B. Braun, P. Pniewski, U. Uzarski, O. Olkowski, P. Kalasiński, T. Cieślikowski, C. Zuchowski, T. Guddath, A. Czaplński, E. Cępkiewicz, T. Krakowski, J. Pusecki, S. Kulkowski, P. Kubicki, W. Łukaszewski, I. Krajewski, Ae. Łuczynski, A. Buliczek, W. Jaracz, S. Sampolski, U. Kaleciak, M. Pośłowski. Zob. SchK-K 1863, s. 35.

⁷⁷ Byli to: A. Ołtarzewski, E. Niewałtowski, A. Wrzosek, S. Dąbrowski, M. Tarejwo, K. Wierzbicki, W. Libertowski, C. Słotwiński, J. Wronka, A. Ostrowski, T. Lux, Fijałkowski, Rogeriusz, Karol, Wienczyśław, Konrad. Zob. SchK-K 1863, s. 21–22.

⁷⁸ Byli to: W. Jackowski, A. Łęgowski, S. Korecki, P. Wasilewski, S. Krantz, B. Sogeciński, M. Karwaciński, I. Srokosz, W. Stefański, J. Bużyński, M. Makowski, M. Nowak, B. Kuhn, M. Phisterer. Zob. SchK-K 1863, s. 17.

⁷⁹ Byli to: M. Kowalewicz, Ł. Ostrowski, M. Szymański, A. Dąbrowski, B. Dobrowolski, R. Lisiecki, L. Czaplis, L. Gorowski, R. Jankowski, I. Siokosz, R. Cymbaliński, W. Stefański, J. Górkiewicz, M. Gruszczyński, Q. Amerliński. Zob. SchK-K 1863, s. 18.

jawskim⁸⁰, franciszkanów w Kaliszu⁸¹, a także franciszkanów⁸² i pijarów⁸³ w Radziejowie. Nieliczne w diecezji klasztory żeńskie również pomagały w powstaniu. Aktywne były zwłaszcza bernardynki z Wielunia⁸⁴.

W tabeli 5 ukazujemy zaangażowanie zakonów w powstanie. Należy jednak ponownie zaznaczyć, że powyższą statystyką zostali objęci tylko ci zakonnicy, których działalność odnotowały rosyjskie akta rządowe lub materiały pamiętnikarskie. Niedokładność źródeł pozwala z dużą dozą prawdopodobieństwa powiększyć liczbę zakonników współpracujących z powstańcami. Na 38 domów zakonnych działających w diecezji najliczniejsze były domy bernardyńskie (8), paulińskie (7), franciszkańskie i reformackie (po 6). One też wykazały największą aktywność w powstaniu związane to było również z tym, że zakony te były w działalności swej najbardziej związane z wiernymi⁸⁵.

Tabela 5. Zakony zaangażowane w działalność powstańczą w latach 1863–1864

Zakony/Liczba	Ogólna liczba					Zaangażowani			
	Domy	Zak.	Kapł.	Kler.	Bracia	Zak.	Kapł.	Kler	Bracia
Augustianie	1	8	4	3	1	5	2	3	0
Bernardyni	8	122	70	26	26	22	17	4	1
Dominikanie	4	29	21	5	3	6	6	0	0
Franciszkanie	6	31	19	9	3	12	9	2	1
Kapucyni	1	15	9	0	6	15	9	0	6
Karmelici	1	4	3	0	1	1	0	0	1
Misjonarze	1	3	0	0	0	3	3	0	0
Paulini	7	76	52	15	9	24	20	4	0
Pijarzy	3	6	6	0	0	4	4	0	0
Reformaci	6	97	45	30	22	18	15	1	2
Razem	38	391	234	83	71	110	85	14	11

⁸⁰ Byli to: H. Waźnialski, S. Nalewajkowski, K. Stanko, Cz. Konarzewski, B. Markowski, A. Przybyszewski, B. Danecki. Zob. SchK-K 1863, s. 8.

⁸¹ Byli to: S. Martynowski, G. Parczewski, B. Bidermann, G. Jackowski, D. Tronowski, A. Kędziński, A. Zawadzki, J. Majewski, U. Cieszenko, C. Zychowicz, Z. Królikowski, I. Jeżewski, A. Kubiak, P. Szczawiński, R. Konieczny. Zob. SchK-K 1863, s. 14.

⁸² Byli to: A. Goszczyński, B. Żórawski, B. Potkański. Zob. SchK-K 1863, s. 12.

⁸³ Byli to: J. Grądzki, J. Brzozowski. Zob. SchK-K 1863, s. 12.

⁸⁴ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 53.

⁸⁵ Tamże, s. 55.

Udział zakonników w powstaniu był niezależny od wieku, co ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Zakonnicy zaangażowani w działalność powstańczą według wieku

	Do 30 lat	Do 45 lat	Do 65 lat	Powyżej 65	Brak danych	Razem
Augustianie	4	1	0	0	–	5
Bernardyni	4	3	2	1	–	10
Dominikanie	2	3	0	0	–	5
Franciszkanie	1	5	0	0	–	6
Kapucyni	4	3	5	1	–	13
Karmelici	1	0	0	0	–	1
Misjonarze	0	2	1	0	–	3
Paulini	9	6	4	0	–	19
Pijarzy	0	1	0	1	–	2
Reformaci	6	7	3	0	–	16
Razem	31	31	15	3	24	80

Również interesująco przedstawia się udział zakonników ze względu na pełnione funkcje w klasztorze. Źródła wskazują, że najliczniejszą grupą byli duszpasterze, co stanowi 60% ogółu zaangażowanych. Wysoki jest również udział przełożonych, stanowiący 18%. Właśnie te dane pozwalają twierdzić, że udział zakonników w akcji powstańczej był powszechny, trudno bowiem sobie wyobrazić, by nie uczestniczyli w ruchu narodowo-wyzwoleńczym zakonnicy niższego stopnia, gdy z całym zaangażowaniem oddawał się jej przełożony⁸⁶.

Tabela 7. Zakonnicy zaangażowani w działalność powstańczą według pełnionych funkcji w klasztorze

Zakon / Funkcje	Przełożony	Duszpasterz	Kleryk	Brat
Augustianie	1	1	3	0
Bernardyni	2	13	4	1
Dominikanie	0	6	0	0
Franciszkanie	3	5	1	1
Kapucyni	1	8	0	6
Karmelici	0	0	0	1

⁸⁶ Tamże, s. 55–56.

Zakon / Funkcje	Przełożony	Duszpasterz	Kleryk	Brat
Misjonarze	0	3	0	0
Paulini	4	18	3	0
Pijarzy	2	0	0	0
Reformaci	4	9	2	1
Razem	17	63	13	10

Drugą grupą duchowieństwa byli księża diecezjalni. Plebanie były często jedynymi miejscami, w których mogli się zebrać i naradzić powstańcy dla organizowania dalszej walki. W kościołach odbierano przysięgi powstańcze, modlono się publicznie o powodzenie powstania, a przede wszystkim były one ośrodkami propagandy powstańczej⁸⁷.

Na podstawie dostępnych źródeł stwierdzono, że bezpośrednio w działalności powstańczej zaangażowanych było 60 księży diecezjalnych, co stanowi 14% tego duchowieństwa. Wiadomości o kapłanach diecezjalnych uzależnione były od rzucającej się w oczy zaborcy wybitnej działalności lub od sprawności aparatu donosicielskiego⁸⁸.

Największą liczbę kapłanów zaangażowanych w powstanie zauważono w dekanacie stawskim⁸⁹, działania podejmowali księża z dekanatów: kaliskiego⁹⁰, konińskiego⁹¹, piotrkowskiego⁹², krzepickiego⁹³, szadkow-

⁸⁷ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 279.

⁸⁸ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 56–57.

⁸⁹ W dekanacie pracowali księża: A. Wągrowski, F. Kapałczyński, W. Rogoziński, T. Piskorski, F. Kopczyński, S. Gruczyński, A. Grzeliński, M. Kurzawski, P. Puchałowicz, A. Gajkowski, I. Borzęcki, R. Gustowski, W. Głowacki, A. Doruchowski, F. Lipka, I. Panele, A. Cabański, T. Cieśliński, M. Borowski, K. Pawliński. Zob. SchK-K 1863, s. 22–23.

⁹⁰ W dekanacie pracowali księża: A. Ojrzanowski, W. Kuroch, J. Rusecki, F. Łyszczynski, Cz. Harwas, P. Kobyliński, W. Malinowski, M. Dążyński, J. Klimacki, L. Müller, N. Wiwczyński, T. Baraszkiewicz, A. Kubasiewicz, D. Modrzejewski, J. Lisiecki, P. Falkiewicz, W. Szczepański, A. Rudnicki, J. Herbich. Zob. SchK-K 1863, s. 12–13.

⁹¹ W dekanacie pracowali księża: J. Wadowski, M. Budzyński, W. Dembowski, I. Przybyłowicz, I. Kwaśniewski, A. Sielski, A. Górecki, K. Królikowski, P. Bogucki, X. Klass, M. Talaczyński, J. Buczyński, S. Zabłocki, S. Latosiński, J. Skupieński, A. Zarzecki, K. Staliński, W. Głowieńkowski, M. Rozpędowski, Teodor Rogoziński. Zob. SchK-K 1863, s. 15–16.

⁹² W dekanacie pracowali księża: W. Cent, F. Bisławski, W. Różniewski, P. Kućmirowski, I. Strączyński, S. Łaszkiwicz, T. Głuchowski, J. Jakubowski, I. Bogusławski, K. Skupieński, L. Paszkowski, J. Michalski, J. Wojciechowski, I. Marszałkiewicz, W. Michalski, M. Kupczyński. Zob. SchK-K 1863, s. 29–30.

⁹³ W dekanacie pracowali księża: W. Brzeziński, I. Waliszewski, W. Szamocki, J. Cabański, M. Kaniawski, I. Bolewski, P. Wasilewski, H. Rudowski, M. Kaniawski, K. Soboleski, J. Ka-

skiego⁹⁴, nie odnotowano żadnego kapłana uczestniczącego w powstaniu z dekanatów: izbickiego, stawiszyńskiego, brzeźnickiego⁹⁵.

Tabela 8. Kapłani diecezjalni zaangażowani w powstaniu według dekanatów

Dekanat	Liczba kapłanów
stawski	6
kaliski, koniński, piotrkowski, krzepicki, szadkowski, włocławski	po 4
kolski, radomski, słupecki, lutomierski, sompoleński	po 3
brzeski, częstochowski, kowalski, sieradzki, wieluński, wierszowski	po 2
nieszawski, radziejowski, uniejowski	po 1
izbicki, stawiszyński, brzeźnicki	0
Razem	60

W powstaniu zaangażowani byli kapłani niezależnie od wieku i zajmowanego stanowiska. Z natury rzeczy zrozumiałym był wysoki udział proboszczów, gdyż oni stanowili największą grupę duchownych w diecezji. Na 24 dziekanów tylko trzech było zaangażowanych w powstaniu. Porównując dane odnośnie do patriotycznego zaangażowania duchowieństwa przed powstaniem i po wybuchu powstania stwierdzić należy, że wzrosło ono z 10 do 14% wśród duchowieństwa diecezjalnego oraz z 8 do 28% wśród zakonników⁹⁶.

Tabela 9. Kapłani diecezjalni zaangażowani w powstaniu według wieku i stanowiska

Wiek	Liczba	Stanowisko	Liczba
do 30 lat	17	dziekan	3
do 45 lat	19	proboszcz	41
do 65 lat	22	wikariusz	14

miński, F. Burchaciński, W. Wyciszkievicz, J. Rutkowski, A. Bojakowski, K. Cudakiewicz. Zob. SchK-K 1863, s. 35–36.

⁹⁴ W dekanacie pracowali księża: M. Jarmicki, M. Blumski, K. Jany, M. Głogowski, L. Kobusiewicz, J. Stawicki, J. Kołodowski, Ildefons Dębicki, M. Szulczewski, M. Grzanowski, I. Piaszczyński, I. Rudnicki, J. Makulski, W. Kołodziejewski, M. Schultz, A. Rudnicki, E. Skarzyński, M. Dombrowicz, A. Ślepowroński, F. Bukowski, W. Górecki, I. Kolbe, I. Jany. Zob. SchK-K 1863, s. 25–26.

⁹⁵ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 57.

⁹⁶ Tamże, s. 58.

3. „Działalność przestępcza” duchowieństwa w czasie powstania i jej karanie

3.1. „Działalność przestępcza” duchowieństwa

Poniżej przedstawimy, jak w praktyce wyglądało zaangażowanie duchowieństwa w działalność powstańczą. Zauważymy duchownych pełniących funkcję: naczelników cywilnych, kapelanów wojskowych, duchownych walczących z bronią w rękę, szeroko rozumianą pomoc powstańcom. A ponieważ za tę działalność byli oddawani pod sąd i karani, dlatego nazwano ją „działalnością przestępczą”.

Naczelnikami cywilnymi byli księża: Wawrzyniec Cent⁹⁷ – woj. kaliskiego; Ildefons Dębicki – miasta Łask; Franciszek Kapałczyński⁹⁸ – miasta Turek; Władysław Klimkiewicz⁹⁹ – parafii Myślubórz; Wiktor Kosmański¹⁰⁰ – V okręgu pow. konińskiego; Ignacy Mosiński¹⁰¹ – powiatu wieluńskiego,

⁹⁷ Urodzony 1823, święcenia 1847. Po święceniach został wikariuszem w Widawie. Od 1860 r. proboszcz w Sulejowie, kanonik honorowy podlaski, dziekan piotrkowski. Organizował oddziały powstańcze, dowodzony przez niego oddział zdobył broń w magazynach rządowych w Zduńskiej Woli (31 I 1863). Podobne akcje prowadził w Łodzi, Aleksandrowie, Zgierzu. Aresztowany zbiegł do Francji, gdzie podjął działalność polityczną i duszpasterską wśród szkole rolniczej w Czernichowie, a następnie penitencjarzem przy kościele NMP w Krakowie, nauczycielem śpiewu w seminarium duchownym, dyrektorem i katechetą szkoły sióstr kłarysek. Od 1 IV 1891 rektor domu księży emerytów. Zmarł 9 VIII 1905. Zob. SchK-K: 1861, s. 29; 1862, s. 29; 1863, s. 29. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 283.

⁹⁸ Urodzony 1834, święcony 1862, od 1862 wikariusz Turek. Zob. SchK-K 1863, s. 22.

⁹⁹ W schematyzmie diecezjalnym występuje w roku 1862 jako kleryk III roku, święcenia w 1862. Aktywny w okresie manifestacji. Jako wikariusz w Lubieniu głosił kazania patriotyczne, jako proboszcz w Myśluborzu, mianowany cywilnym namiestnikiem parafii Myślubórz. Utrzymywał kontakty z dowódcami oddziałów i naczelnikami zespołu polskiej żandarmerii. Zaopatrywał powstańców w broń i odzież oraz uczestniczył w rozprawach sądów rewolucyjnych, odbierał przysięgę od wstępujących do oddziałów. Był też dowódcą oddziału walczącego w powiecie wieluńskim. Aresztowany w lipcu 1865 r., skazany na zesłanie na Syberię z pozbawieniem wszelkich praw. Zob. SchK-K 1862, s. 43. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 83–84.

¹⁰⁰ Urodzony 1808, święcenia 1833, proboszcz (kur.) w Kramsku 1859–1863, wcześniej był tam wikariuszem i komendantem W 1840 wikariusz w Kowalu, od 1849 r. proboszcz parafii Giewartów. W czasie powstania naczelnik wojskowy w powiecie konińskim, za co został ukarany grzywną 300 rubli. Zob. SchK-K: 1851, s. 16; 1858, s. 14; 1859, s. 15, 1863, s. 15. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 289.

¹⁰¹ Urodzony 1812, święcenia 1836, w latach 1850–1863 potwierdzony jako kur. w Dmeminie. Angażował się w narodowe uświadczenie parafian, zachęcając ich do konspiracji i przeciwstawiania się polityce zaborcy, głosił kazania podburzające. Odczytywał z ambony dekrety Rządu Narodowego powołany na naczelnika rewolucyjnego. Aresztowany 20 IX 1863,

Teodor Rogoziński¹⁰² – pow. konińskiego; Julian Tarnowski¹⁰³ – miasta Słupca; Antoni Pleszyński paulin¹⁰⁴ – miasta Kłobucka; Jan Grądzki pijar¹⁰⁵ – miasta Radziejowa. Należy tu wspomnieć również o stanowiskach wspierających cywilnych naczelników pełnionych przez księży: Piotra Kobylińskiego¹⁰⁶ – prezes straży bezpieczeństwa w Dobrzecu k. Kalisza;

skazany 21 II 1864 na karę śmierci przez powieszenie. Wyrok wykonano 5 III 1864 w Piotrkowie. Zob. SchK-K: 1850, s. 38; 1855, s. 36; 1860, s. 35; 1861, s. 37; 1862, s. 37; 1863, s. 37. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 87.

¹⁰² Urodzony 1822 w Ślesinie, święcenia 1845. W latach 1845–1857 wikariusz w Koninie, posługując w Starym Mieście. Od 1857 proboszcz w Tuliszkowie do aresztowania. W 1862 r. włączył się aktywnie w przygotowanie powstania, a po wybuchu wszedł w skład władz powstańczych powiatu konińskiego. Za ukrywanie powstańców aresztowany w 1863 r. i uwięziony w Kaliszu. Dopiero śledztwo ujawniło władzom rosyjskim jego prawdziwą rolę w powstaniu. W czasie powstania był najpierw rewolucyjnym naczelnikiem czwartego okręgu powiatu konińskiego. Następnie został rewolucyjnym naczelnikiem całego powiatu konińskiego. Utrzymywał stałe kontakty z oddziałami powstańczymi, głównie z korpusem Edmunda Taczanowskiego. Sam zajmował się zbieraniem pieniędzy koniecznych na wyposażenie oddziału. Utrzymywał stałe kontakty z patriotami spoza Królestwa. Dnia 10 X 1864 został skazany na karę śmierci, od egzekucji uratowała go interwencja biskupa kujawsko-kaliskiego. Naczelnik Królestwa Polskiego zmienił ten wyrok na dożywotnie zesłanie. Ks. T. Rogoziński pracował m.in. w kopalniach w Nerczyńsku i warzelniach soli w Usolu, a po złagodzeniu wyroku na nakaz osiedlenia zamieszkał w Tomsku, a w 1874 r. w Galiczu w guberni kostromskiej. Od 1883 r. usiłował powrócić do Królestwa Polskiego, ale został wydalony po trzech miesiącach. Osiadł wówczas w Krakowie, a za pośrednictwem bp. Albina Dunajewskiego został kapłanem w siedzibie Potockich w Krzeszowicach. Był również vice-kustoszem katedralnym (od 1890) i spowiednikiem sióstr dominikanek i wizytek (od 1891). Zmarł w 1896 r. Został pochowany na cmentarzu Rakowickim w Krakowie. Zob. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 89; Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 293.

¹⁰³ Urodzony 1813, święcenia 1835, w latach 1858–1863 proboszcz (kur.) w Słupcy. W czasie powstania naczelnik cywilny Słupcy. Odbierał przysięgi powstańcze i głosił kazania patriotyczne, aresztowany w 1864 r. Zob. SchK-K: 1858, s. 20; 1859, s. 20; 1860, 20; 1861, s. 21; 1862, s. 21; 1863, s. 21. Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 296.

¹⁰⁴ W 1858 był w klasztorze w Wieruszewie, w 1859 – Wielgomłynach, 1860 – św. Barbara w Częstochowie, 1861 – Jasna Góra, 1862 – Stara Częstochowa, 1863 – wikariusz w Kłobucku, kapłan oddziału Cieszkowskiego. Zob. SchK-K: 1858, s. 27; 1859, s. 36; 1860, s. 32; 1861, s. 34; 1862, s. 35. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 107.

¹⁰⁵ Potwierdzony jako administrator parafii i rektor szkoły w latach 1854–1864. Był w ścisłych kontaktach z oddziałami walczącymi na Kujawach. Zbierał pieniądze na rzecz powstania, prowadził agitację oraz uroczyste nabożeństwa za poległych powstańców. Aresztowany 17 V 1864, skazany na osiem lat katorgi w fortcach syberyjskich. Zob. SchK-K: 1854, s. 12; 1863, s. 12. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 108.

¹⁰⁶ Urodzony 1814, wyświęcony 1838, w latach 1845–1863 proboszcz (kur.) parafii Dobrzec, także wicedziekan i dziekan kaliski, kanonik kaliski, pracownik Konsystorza kaliskiego. Zob. SchK-K: 1845, s. 12; 1854, s. 13; 1860, s. 12; 1863, s. 13.

Juliana Michalskiego¹⁰⁷ – przewodniczącego żeńskiego rewolucyjnego komitetu w Piotrkowie; Daniela Michałowskiego¹⁰⁸ franciszkanin – komisarz narodowy w Kaliszu; Maksymiliana Tarejwo¹⁰⁹ kapucyn – naczelnik organizacji ludowej pow. konińskiego; Antoniego Zygmuntowicza¹¹⁰ – skarbnik organizacji cywilnej w Przyrowie.

Kapelanami wojskowymi (zakonnymi) byli: Stefan Cieśliński (Cieślak) bernardyn – kapelan w oddziale Cieszkowskiego; ks. Feliks Dąbrowski¹¹¹, bernardyn u Langiewicza; Antoni Majewski¹¹² bernardyn u Czachowskiego; Bonawentura Mańkowski¹¹³ bernardyn u Oxińskiego; Serafin Szulc bernardyn u Kurowskiego, Cieszkowskiego, Czachowskiego; Maksymilian Tarejwo kapucyn u Taczanowskiego; Bronisław Markowski¹¹⁴ dominikanin u Czachowskiego; Antoni Leszczyński paulin u Cieszkowskiego;

¹⁰⁷ Urodzony 1837, wyświęcony 1860, w latach 1862–1863 wikariusz w Piotrkowie. Zob. SchK-K: 1862, s. 30; 1863, s. 30.

¹⁰⁸ Potwierdzony w 1869 w klasztorze kaliskim. Zob. SchK-K 1869, s. 36.

¹⁰⁹ Urodzony 1832 w Prenach, pochodził z rodziny szlacheckiej. Do kapucynów wstąpił w 1854 r. w Lubartowie, święcony w 1860 r. Umiał nawiązać kontakty z napotkanym człowiekiem. Ciągłe pracował słowem i czynem nad rozszerzeniem organizacji narodowej. Poza amboną posługiwał także uwięzionym patriotom w Cytadeli warszawskiej i modlińskiej. Za jego staraniem zwolniono więźniów, innym złagodzono wymiar kary. Służył także jako łącznik między więźniami i ich rodzinami. Został usunięty z Warszawy za dostarczanie prasy więźniom. W 1862 r. władze zakonne wysłały go do Łądu, gdzie zyskał sobie także sławę patriotycznymi kazaniem. Brał czynny udział jako kapelan w oddziale K. Mieleckiego, a potem w pierwszej kampanii gen. Taczanowskiego, która trwała w dniach 14 IV – 8 V 1863. W dniu 8 V w bitwie pod Ignacem raniony odłamkiem granatu w głowę. Po rozbiciu oddziału Taczanowskiego schronił się w zaborze pruskim w Śremie, potem powrócił do Łądu. Józef Oxiński mianował ks. Tarejwę naczelnikiem organizacji ludowej w pow. konińskim. Stworzona przez niego organizacja przerzuciła w ciągu czterech tygodni 800 karabinów belgijskich do oddziałów powstańczych. W dniach od 9 III do 9 IV przeprowadzono w łądzkim klasztorze 24 rewizje, ale bezskutecznie. Ujęty z 15 na 16 VI i osadzony w Koninie. Sąd polowy skazał go na karę śmierci przez powieszenie. Egzekucja odbyła się na błoniach konińskich nad Wartą w dniu 19 VII 1864. J. Oxiński, *Wspomnienia z powstania polskiego 1863–1864*, Warszawa 1965, s. 356–357. Zob. Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 102–104.

¹¹⁰ Urodzony 1817, święcenia 1840. W latach 1852–1869 proboszcz (kom. i kur.) w Przyrowie, także kanonik honorowy kaliski i wicedziekan częstochowski. Zob. SchK-K: 1852, s. 33; 1854, s. 31; 1863, s. 33; 1869, s. 27.

¹¹¹ W 1860 występuje w klasztorze w Przyrowie, a w latach 1861–1863 w klasztorze w Kaliszu. Zob. SchK-K: 1860, s. 33; 1861, s. 14; 1863, s. 14.

¹¹² Potwierdzony w latach 1859–1863 w klasztorze w Kaliszu. Zob. SchK-K: 1859, s. 13; 1860, s. 13; 1861, s. 14; 1862, s. 14; 1863, s. 14.

¹¹³ Możliwe imię Benedykt. W 1862–1863 w klasztorze w Przyrowie. Zob. SchK-K: 1862, s. 35; 1863, s. 35.

¹¹⁴ Potwierdzony jako kaznodzieja w klasztorze w Brześciu w latach 1860–1863. Zob. SchK-K: 1860, s. 8; 1861, s. 8; 1862, s. 8; 1863, s. 8.

Gerard Sismilch¹¹⁵ paulin kapelan w Brdowie; Wincenty Wrześniak¹¹⁶ dominikanin u Langiewicza; Romuald Makarewicz¹¹⁷ reformata posługiwał w pow. lipnowskim.

Kapelanami wojskowymi (księża diecezjalni) byli: Ildefons Dębicki u Yunga de Blankenheima; Kazimierz Jany¹¹⁸ u Drochomireckiego. Przewaga duchowieństwa zakonnego wynikała z faktu, że kapłani diecezjalni byli związani ze swoją parafią.

Książd „walczący z bronią w ręku” był zjawiskiem wyjątkowym, ponieważ sytuacja ta była przeciwna prawu kanonicznemu, a także w odczuciu ludzkim duchownemu nie przystało przelewać krwi. Choć ustalono, że walczyli księża: Wincenty Wrześniak dominikanin u Langiewicza; Zygmunt Trawiński¹¹⁹ kleryk pauliński u Chmielewskiego; Ł. Naporski brat franciszkanin walczący w okolicach Chodcza; Witold Miaskowski¹²⁰ i Maksymilian Kurzawski¹²¹ w oddziale Calliera, a W. Klimkiewicz był dowódcą oddziału walczącego w pow. wieluńskim.

Innymi formami zaangażowania duchowieństwa w powstanie były działania o charakterze duszpastersko-społeczno-charytatywnym podejmowane praktycznie przez wszystkich duchownych. Obejmowały one „kazania patriotyczne, zbieranie podatków na rzecz powstania, przekazywanie korespondencji, ukrywanie powstańców, kolportaż odezw i ulotek powstańczych”. Rosyjskie władze sądowe oskarżały księży: „brał udział w powstaniu” – 33¹²², „podejrzany o udział w powstaniu”

¹¹⁵ Nazwisko pisane na różne sposoby, również: Syssmilch, Süssimich. W latach 1858–1863 w klasztorze na Jasnej Górze. Zob. SchK-K: 1858, s. 33; 1860, s. 32; 1861, s. 34; 1862, s. 34; 1863, s. 34.

¹¹⁶ Występuje w latach 1861–1862 w klasztorze w Piotrkowie, a w 1863 w Gidlach. Zob. SchK-K: 1861, s. 30; 1862, s. 30; 1863, s. 38.

¹¹⁷ W latach 1860–1862 w klasztorze we Włocławku. Zob. SchK-K: 1860, s. 8; 1861, s. 8; 1862, s. 8.

¹¹⁸ Urodzony 1827, święcenia 1850, W latach 1854–1863 potwierdzony jako kur. w Brzykowie i kom. Rychłowicach. Zob. SchK-K: 1854, s. 25, 40; 1855, s. 23, 40; 1856, s. 24, 39; 1857, s. 23, 38; 1858, s. 23, 38; 1859, s. 23, 38; 1860, s. 23, 38; 1861, s. 24, 40; 1862, s. 24, 40; 1863, s. 24, 40; 1867, s. 44.

¹¹⁹ W latach 1861–1862 w klasztorze św. Barbary w Częstochowie. Zob. SchK-K: 1861, s. 35; 1862, s. 35.

¹²⁰ Urodzony 1832, święcenia 1860. W latach 1860–1863 wikariusz w Tuliszkowie, 1863 kom. w Złotkowie. Zob. SchK-K: 1860, s. 40; 1861, s. 16; 1862, s. 18; 1863, s. 19.

¹²¹ Urodzony 1825, święcenia 1848, w latach 1854–1863 kom. w Górze. Zob. SchK-K: 1854, s. 23; 1855, s. 23; 1856, s. 22; 1857, s. 21; 1858, s. 22; 1859, s. 21; 1860, s. 21; 1861, s. 22; 1862, s. 22; 1863, s. 22.

¹²² Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

– 36¹²³, „głosił kazania patriotyczne” – 21¹²⁴, „pomagał powstańcom” – 55¹²⁵. Oskarżenia sądowe przedstawia poniższa tabela.

Tabela 10. Formy zaangażowania duchowieństwa w powstaniu

Zakony/ Kategorie	Brał udział	Podjezrzany o udział	Głosił kazania	Pomagał w powstaniu	Razem
Duch. diec.	13	15	10	22	60
Augustianie	0	5	0	0	5
Bernardyni	8	0	3	3	14
Dominikanie	2	4	0	2	8
Franciszkanie	0	0	0	14	14
Kapucyni	0	1	0	2	3
Karmelici	0	0	0	0	0
Misjonarze	0	0	0	3	3
Paulini	6	5	4	3	18
Pijarzy	0	3	0	0	3
Reformaci	4	3	4	6	17
Razem	33	36	21	55	

3.2. Karanie „działalności przestępczej”

Kary wymierzane powstańcom dzieliły się na główne i poprawcze. Główne (pozbawiały wszystkich praw obywatelskich, praw stanu) to wyrok śmierci, ciężkie roboty, zsyłka na Syberię, zaś poprawcze to zamieszkanie na Syberii, rotty aresztanckie, domy poprawy, oddanie do służby wojskowej. Wszyscy sądzeni byli dzieleni na pięć kategorii. Należący do pierwszej i drugiej byli pozbawieni wszystkich praw stanu i wysyłani na Syberię na osiedlenie lub katorgę. Przestępców trzeciej kategorii zaciągano do wojska, czwartej kategorii – wysyłano do środkowych guberni cesarstwa lub karano grzywnami, a piątej kategorii – zamykano w fortecy w Modlinie lub innych specjalnie do tego celu przeznaczonych miejscach¹²⁶.

¹²³ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 63.

¹²⁴ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281

¹²⁵ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 63.

¹²⁶ P. Gołdyn, *Franciszkanie w powstaniu styczniowym na ziemi konińskiej*, Konin 2002, s. 51–52.

Wyroki śmierci wykonano na trzech duchownych z terenu diecezji. Byli nimi: ks. Ignacy Mosiński¹²⁷ (5 III 1864 w Piotrkowie Trybunalskim), ks. Zefiryn Strupczewski¹²⁸ (27 VII 1863)¹²⁹; o. Maksymilian Tarejwo (19 VII 1864 w Koninie).

Liczna grupa duchownych została skazana na karę wygnania. Tym terminem określano następujące rodzaje kary: katorga, zesłanie na Syberię, przymusowy pobyt w europejskiej części Rosji. Katorga zwłaszcza bezterminowa była dla kapłanów prawdziwą gehenną, gdyż skazani odbywali karę w kopalniach, fabrykach i fortcach. Księża pozbawiano stroju duchownego, a ubierano ich w chałaty, koszulę i worek, wyjątkowo spodnie i kozuchy. Zakuci w kajdany, a czasami przykuci do tacek byli torturowani ciężką pracą i traktowaniem. Nie stosowano wobec nich żadnych ulg. Księża zesłani na katorgę byli skupieni głównie w Omsku, Tobolsku, Nerczyńsku, Tarze¹³⁰.

Drugi rodzaj wygnania określano jako: „zesłanie na przesiedlenie”. Było to zesłanie na osiedlenie z pozbawieniem praw stanu, zawsze dożywotnie. Początkowo miejscem zesłania dla duchownych były: Akatuiia, gdzie przebywało 70 kapłanów i kleryków skazanych na katorgę, Nerczyńsk i rejon kopalń srebra wokół miasta (w 1865 roku było tam 23 więźniów kapłanów zmuszonych do ciężkiej pracy) oraz Usoła, gdzie wśród 221 wymienionych z nazwiska katorżników było również dziewięciu duchownych. Później księża zesłańców skierowano do Tunki¹³¹.

Wygnanie do europejskiej części Rosji różniło się tylko łagodniejszymi warunkami odbywania kary. Do guberni europejskich Rosji i na Syberię bywali zsyłani nie tylko duchowni biorący udział w powstaniu. Ten los spotkał także tych zakonników, którzy po kasacie klasztorów w roku 1865 wyjechali za granicę i wrócili ponownie do Królestwa. Byli wysyłani na mocy zarządzeń namiestnika. Innymi miejscami odbywania kary dla księża były więzienia w cytadeli warszawskiej, kazamatach Dębłina, Modlina, Zamościa i Brześcia¹³².

¹²⁷ Zob. SchK-K 1867, s. 44.

¹²⁸ Bernardyn, potwierdzony w klasztorze w Przyrowie w latach 1861–1863, był gwardianem w Kazimierzu i Piotrkowie. Zob. SchK-K: 1861, s. 35; 1862, s. 35; 1863, s. 35.

¹²⁹ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 69.

¹³⁰ Tamże, s. 68

¹³¹ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 278.

¹³² Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 69.

Tabela 11. Represje wobec duchowieństwa za udział w powstaniu

Rodzaj „przestępstwa”	Katorga	Wygnanie	Osiedlenie	Więzienie	Dozór policyjny	Grzywna	Razem
Udział czynny	3	4	1	4	5	4	21
Podejrzani	–	1	3	6	2	2	14
Kazania	–	3	4	6	2	1	16
Pomoc powstańcom	2	13	3	9	6	6	43
Razem	5	21	8	29	16	15	94

Wobec księży, którym było trudno udowodnić udział w powstaniu oraz powracających z wygnania, stosowano dozór. Dzielił się na jawny i tajny. Najczęstszym środkiem represji wobec duchownych, stosowanym ze szczególnym upodobaniem przez cesarskie władze terenowe, były częste kontyrbucje i indywidualne kary pieniężne. Ostatecznie kapłani zostali skazani na: katorgę – 5¹³³, wygnanie – 21¹³⁴, osiedlenie – 8¹³⁵, więzienie – 29¹³⁶, dozór policyjny – 16¹³⁷, grzywnę – 15¹³⁸. Represji poddano więc 94 kapłanów¹³⁹.

Represje popowstaniowe spowodowały duże straty osobowe wśród duchowieństwa. W Królestwie Polskim represjom podlegał średnio co 21 ksiądz. Śmiercią zostało ukaranych około 30 księży, około 100 skazano na katorgę, a kilkuset na zesłanie. W interesującej nas diecezji zabito 16 duchownych¹⁴⁰, zesłano 42¹⁴¹, do więzień trafiło 29¹⁴², razem 87¹⁴³. Była to bardzo wysoka cena, którą duchowieństwo zapłaciło za poparcie powstania.

Szczególnie ucierpiały zakony z uwagi na to, że stosowano wobec nich kary zbiorowe obejmujące cały dom zakonny, a nawet zakon. Było tak

¹³³ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

¹³⁴ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 70.

¹³⁵ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

¹³⁶ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 70.

¹³⁷ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

¹³⁸ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 70.

¹³⁹ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

¹⁴⁰ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 71.

¹⁴¹ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 281.

¹⁴² Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 71.

¹⁴³ Szymański, *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 282.

np. w przypadku kapucynów w Łądzie¹⁴⁴, gdzie za ukrywanie ks. M. Tarejwy cały konwent został skazany na zesłanie, gwardian i wikariusz na katorgę, pozostali na wygnanie. Podobnie było na Jasnej Górze¹⁴⁵, gdzie aresztowano w dniu 12 VII 1863 roku siedmiu zakonników i wywieziono w głąb Rosji, a na klasztor nałożono kontrybucję w wysokości 3400 rubli, zmniejszono liczbę zakonników z 50 do 24 i zarządził nadzór nad klaszturem (okupację)¹⁴⁶.

Tabela 12. Straty personalne wśród duchowieństwa

Duchowni/kary	Zabici	Zesłani	Więzieni	Razem
diecezjalni	3	12	12	27
Augustianie	0	1	0	1
Bernardyni	9	1	1	11
Dominikanie	0	1	0	1
Franciszkanie	0	0	3	3
Kapucyni	1	11	1	13
Karmelici	0	1	0	1
Misjonarze	0	1	0	1
Paulini	1	7	8	16
Pijarzy	0	2	0	2
Reformaci	2	5	4	11
Razem	16	42	29	87

* * *

Zaangażowanie duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu styczniowym realizowało się w dwóch etapach. Pierwszy – to udział

¹⁴⁴ W 1863 byli: Aem. Oltarzewski, Eugeniusz Niewałtowski, Adrian Wrzosek, Stanisław Dąbrowski, Maxim Tarejwa, Kazimierz Wierzbicki, Wawrzyniec Libertowski, Cyprian Słowiński, Jan Wronka, Andrzej Ostrowski, Teofil Lux, bracia – Fijałkowski, Rogerius, Karol, Wieńczysław, Konrad. Zob. SchK-K: 1863, s. 21–22.

¹⁴⁵ W klasztorze byli: Piotr Kubarski, Stanisław Kopczyński, Aleksander Cisowski, Aleksander Zięba, Ignacy Rociński, Kazimierz Hebek, Grzegorz Miczkiewicz, Innocenty Burchaciński, Tiburd Kniza, Bernard Rzepczyński, Gual. Bielań, Tadeusz Machczyński, Ambroży Federowicz, Florian Łakota, Gabriel Łabowski, Anastazy Raacz, Leonard Dzielski, Henryk Klimacz, Jacek Frasunkiewicz, Aem. Muszyński, Stefan Ferencowicz, Fried. Machniowski, Jan Witkowski, Ger. Süsmilch, Wojciech Mańka, Władysław Kopczyński, Jacek Ludwikiewicz, Alojzy Bembnowski, Erazm Przytułski, Mans. Rowek, Apol. Tuchowski, Bronisław Wolski, Melach. Rejmanowski, Balthazar Majewski, Jan Romanowicz, Kar. Szczepankiewicz, Albert Senger, Zygmunt Trawiński, Wieńczysław Różański, Kajetan Popiel, Bonifacy Gryczyński, Tomasz Boczyński Mac. Wincz. Zob. SchK-K 1863, s. 34.

¹⁴⁶ Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 71.

w manifestacjach patriotyczno-religijnych. Zainauguowały je nabożeństwa u franciszkanów w Kaliszu, podjęte zaraz przez pozostałe zakony i duchowieństwo diecezjalne. Akcje patriotyczne zasadniczo mieściły się w ramach działalności duszpasterskiej (kazania, nabożeństwa, pieśni patriotyczne). Jednak z braku świeckich działaczy politycznych duchowni stawali się często lokalnymi przywódcami. W drugim etapie – walki zbrojnej – zaangażowanie duchowieństwa wzrosło ilościowo i przybrało formy wykraczające szeroko poza ramy działalności duszpasterskiej.

Duchowni brali udział w powstaniu z pobudek czysto religijno-patriotycznych i poczucia solidarności z walczącym narodem, nie wiązali się z żadną partią polityczną, ale pracowali tam, gdzie byli potrzebni. Rozumiał to zaborca, ponieważ najsurowsze represje zastosował wobec duchownych. Zauważa to S. Kieniewicz w stwierdzeniu: „Mało która grupa zawodowa poniosła tak ciężkie straty jak duchowni”¹⁴⁷.

PARTICIPATION OF THE CLERGY OF THE KUYAVIA-KALISZ DIOCESE IN THE JANUARY UPRISING

Keywords: January Uprising, Diocese of Kuyavia-Kalisz, clergy, persecution, extermination.

Abstract: The text written in the 160th anniversary of the January Uprising describes: in the first part – the diocese in the period of preceding the uprising, the increase in political activity among diocesans, the figure of then the bishop M. Marszewski and his connection to the uprising, the role of the clergy in awakening the patriotic spirit; in the second part – the stages of the uprising fights in the diocese and the involvement of the diocesan and monastic clergy in the uprising; in the third part – specific forms of service of clergy during the uprising, e.g. local leaders of the uprising and insurgent chaplains, for which they were sentenced by tsarist courts to a whole range of penalties, starting from police supervision and fines, through exile to Siberia, up to a death sentence. The form of the article did not allow to exhaust all the issues.

BIBLIOGRAFIA

Schematyzm diecezji kujawsko-kaliskiej: 1845, 1849, 1850, 1851, 1852, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1867, 1869.
„Rocznik Diecezji Włocławskiej” 2020, s. 282.

¹⁴⁷ Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983², s. 552; Seweryn, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej*, s. 77.

- Barańska A., *Wielopolski Aleksander*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 525–527.
- Bender R., *Fijałkowski Antoni Melchior*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 180.
- Czubiński A., *Powstanie styczniowe w woj. kaliskim*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, 8(1963), z. 2, s. 49–71.
- Czubiński A., *Powstanie styczniowe w województwie kaliskim*, w: *Ziemia konińska w czasie powstania styczniowego 1863–1864*, t. 1, Konin 1994, s. 7–28.
- Dylągowa H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1981.
- Gołdyn P., *Franciszkanie w powstaniu styczniowym na ziemi konińskiej*, Konin 2002.
- Grabiec J., *Rok 1863*, Poznań 1922.
- Gulczyński J., *Ziemia konińska w czasie powstania styczniowego*, t. 3: *Pamięć o 1863 roku*, red. J. Gulczyński, Konin 1994.
- Karpińska J., *Udział powiatu konińskiego w powstaniu styczniowym*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, 16(1963), z. 2, s. 90–93.
- Kieniewicz S., *Wybuch powstania styczniowego*, w: *Historia Polski*, t. 2: 1764–1864, cz. 3: 1831–1864, red. S. Kieniewicz, W. Kula, Warszawa 1959, s. 464–478.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, wyd. 2, Warszawa 1983.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1987 (*Dzieje narodu i Państwa Polskiego*, t. 3-49, red. J. Buszka, A. Garlicki).
- Kieniewicz S., *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1953.
- Kozłowska E., *Bibliografia Powstania Styczniowego*, Warszawa 1964.
- Kujawski W., *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, w: *Jan Paweł II Apostoł Prawdy*, red. J. Kędzierski, Włocławek 2005, s. 188–199.
- Kujawski W., *Diecezja kujawsko-kaliska*, Włocławek 2011, s. 92–96.
- Kujawski W., *Włocławska diecezja*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 795–802.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999*, Warszawa 2000.
- Oxiński J., *Wspomnienia z powstania polskiego 1863–1864*, Warszawa 1965.
- Rola H., *Powstanie styczniowe na ziemi częstochowskiej*, Katowice 1965.
- Seweryn J., *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu styczniowym*, Włocławek 2003.
- Skarbek J., *Kościuszko Tadeusz*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 1057–1058.
- Szymański J., *Represje carskie wobec duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej po powstaniu styczniowym*, ABMK, 105(2016), s. 276–301, DOI: 10.31743/abmk.12070.
- Trzeciakowski L., *Ziemie polskie pod panowaniem państw zaborczych 1815–1918*, w: *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa 1977, s. 446–531.
- Warmiński J., *Mierosławski Ludwik*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 907–908.
- Wereda D., *Teraszkiewicz Jan*, w: EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 703–704.
- Wojtkowski M., *Marszewski Michał Jan*, w: WISb, t. 2, Włocławek 2005, s. 116–118.
- [Zbudniewek J.] Mozga J.[pseud.], *Dzieje konwentu paulinów w Brdowie*, „*Studia Claromontana*”, 5(1984), s. 394–470.
- Zieliński Z., *Papięstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Poznań 1986.